

HİTİT HİYEROĞLİF METİNLERİNDE TANRIÇA HEPAT

Prof. Dr. H. Th. BOSSERT

Türkçeye çeviren : U. B. ALKİM

Boğazköy metinlerini inceliyen bir kimse Fırtına Tanrısı Teşup'un zevcesi olan Hur Tanrıçası Hepat'ın şahsiyetine dair teferuatlı bir bilgi elde edemeyecektir. Arinna şehrinin güneş Tanrıçasına hitaben tertip edilmiş bir dua metninde, sedr ülkesinden neşet eden Hepat'ın Hitit Güneş Tanrıçası ile bir adedildiği malûmumuzdur ; bu keyfiyet ise Götze'nin de işaret ettiği gibi Hititlerde gördüğümüz *synkretismus*'un ender olan ilk emarelerinden birini teşkil eder (krş. A. Götze : Kleinasien, 1933, s. 129). Gerçi Halap (Haleb) şehri Teşup'nun zevcesi Hepat'ın Hititlerin devlet merkezinde bir kültü vardı ; bununla beraber bu Tanrı çiftinin diğer kült yerleri—Götze'nin de evvelce müşahede etmiş olduğu vechile (krş. ayn. esr., s. 124 v.d.)— Hur tesirinin hükümferma olduğu Şumuha, Kummanni, Hurma, Uda, Waşudawanda, Abzişna, Şulupaşa, Katapa v.s. gibi Hitit ülkesinin doğu ve güney -doğu bölgelerine inhisar etmekte idi. Hur Tanrılarının, Mitanni devletinin M.ö. takriben 1500'den M.ö. XIV. yüzyıla kadar haiz olduğu siyasî hâkimiyet dolayısıyla, ilk defa Hitit devletinde kabul gördüklerinde, Hur hâkimiyetinin zail olmasından sonra evvelce esasen tavattun etmedikleri bu bölgelerden kaybolduklarında hiç şüphe yoktur. Büyük Hitit devleti zamanında M.ö. 1500—1200 arasında Hepat ile teşkil edilmiş şahıs adları sık sık görüldüğü halde, M. ö. I. bin yılına ait Hitit hiyeroğlif metinlerinde bu kabil şahıs adlarına şimdiki kadar rastlanmamıştır. Buna mukabil müennes bir ad olan Hip(a)tâ Geç-Babil metinlerinde görülür (krş. Tallqvist : Neubabylonisches Namenbuch 1905, s. 67 v.d.).

Hepat'ın oğlu Şar(ru)ma ismini almakta, onun da çocukları Şarmanniş ve Allanzunniş adını taşımakta idiler (A. Götze : ayn. esr., s. 124, not 9). Fakat bu Tanrılar da Boğazköy metinlerinden elde ettiğimiz malûmata göre bizim için ehemmiyetsiz kalmaktadır.

lar (bu Tanrıların kaynaklarda görüldükleri yer için bk. E. Laroche : *Revue Hitite et Asianique* VII, 1946—47, s. 44 v.d. ve 58).

Hitit çivi yazısı metinlerinde Tanrıçanın adı ekseriya Hēpat, ender olarak da “-šu” eki ile birlikte Hēpad(d)uš suretinde görülür (krş. E. Laroche : ayn. esr. s. 48). Hur metinlerinde Hēwat telâfuzunda dahi rastlanılır, bu sebepten Tevrat’taki Havva (Eva)’nın Hur Tanrıçası Hēwa(t)’a irca edilmesine uğraşılmıştır. Ana ve oğul terkiibini Hēpatšarruma Tanrı adında bulmaktayız (krş. H. Th. Bossert : *Ein hethitisches Königssiegel*, 1944, s. 258) ; bu teşkilde Hēpat-Šarruma’yı “Hēpat’ın Šarruma’sı” olarak anlamak iktiza eder, yani bu isim yalnız Hēpat’ın oğluna râcidir. Genitiv’in başa gelmesi ile teşkil edilen Hēpatšarruma’nın Hurca olmayıp Hindo-Avrupaî bir terkip olduğu aşikârdır.

M. ö. II. bin yılına ait bulunup Hēpat’ın ikinci elemanını teşkil ettiği şahıs adları arasında Pudu-hēpa, Dadu-hēpa, Mušu-hēpa, Dadu-hēpa, Gilhu-hēpa (keza Keluš-hēpaš), ERUM-hēpa, Mēna-hēbi, Ummi-hēbit, Šuwar-hēpa gibi isimleri görmekteyiz. Bunların hepsi —Ummi-hēbit ve Šuwar-hēpa müstesna— Hurcadır (krş. E. Laroche : ayn. esr. s. 48, keza bk. *Nuzi Personal Names*, 1934, s. 215 v.d.); Ummi-hēbit Šamî bir teşkil olup “Annem Hēbit(tir)” anlamına gelir (krş. I. J. Gelb : *Hurrians and Subarians*, 1944, s. 106), Šuwar-hēpa ise Ârî bir teşkil olup “Hēpa güneştir” mânasını verir (krş. Gelb : ayn. esr. s. 107). Hēpa-muwa, Hēpa-ŠUM ve Hēbet-nā (Hēbet-naya) müennes şahıs adlarından birincisi hiç şüphesiz Hindo-Avrupaîdir ; son elemanındaki ideogramı dolayısıyla ikinci ismin teşhisi vâzıh değildir; üçüncü adın ise Gelb’e göre Hindo-Avrupaî telâkki edilmesi (krş. ayn. esr., s. 107) gerekir. Ugarit metinlerinde “hbty” (bn hbty) suretinde bir Gentilizium görülmektedir ki bu teşkili C. Gordon “Tanrıça hbt” adına raci kılar (krş. C. Gordon : *Ugaritic Handbook*, s. 230). “Hbty” tıpkı “Ugaritli, Ugaritî” anlamına gelen bir yâyı nisbî teşkilidir (krş. C. Gordon : ayn. esr., s. 53). İhtimal “hbty”, -Hapat kelimesine hiyeroglif Hititçesi yâyı nisbîsi eklenerek teşkil edilmiş bir durum gösteren URU Hapatwaniyaš (KUB XXVI 43 ö. y. 41) mukayese edilebilir. Aynı münasebetle Karatepe metinlerinde Fenikece olan “dnn-j”nin, Hiyeroglif Hititçesinde “adana-wana-” suretinde tezahur etmesiyle de görülebilir. Bu konuya aşağıda tekrar temas edeceğiz.

Hitit hiyeroglif yazısının çözümlenmesi ile, içlerinde Hepat'ın da bulunduğu Tanrı isimlerinin tefsirlerinde dahi kazanç elde edilmiştir. 1933 Şubatında Tanrıça Hepat adının ilk okunuş şekillerini neşretmiştim (krş. *Orientalistische Literaturzeitung* XXXVI, süt. 85-86). Mütemadiyen ilerlemekte olan çözümlenme, —1933 yılında henüz malûm olmıyan yazıtlar son zamanlarda meydana çıktığı halde— eski okuma tekliflerimi azıcık dahi değiştirmemiştir. Büyük Hitit devleti zamanında Hepat tasvirini Yazılıkaya'da bulmaktayız (krş. Bittel-Naumann-Otto : *Yazılıkaya*, 1941, lev. 18, No. kab. 43; lev. 19, No. 1; lev. 20, No. 1-2; lev. 41, No. 43; yazıt lev. 34, No. 43); bu tasvirde Tanrıça bir arslan üzerinde ayakta durmaktadır. Tanrıçanın sağ yumruğunun üzerindeki Hitit hiyeroglif yazıtı şöyledir : DHe-pa-tu (krş. res. 1, üst-sol). Tanrıçanın oturur vaziyette ikmal edilmemiş bir tasvirini de Franktin'de görürüz ; burada Hepat'ın karşısında Hattuşil III'ün zevcesi Putuhepa —ki tasviri yine nâtamamdır— libasyon yapmaktadır (krş. H. Th. Bossert : *Altanatolien*, 1942, res. 550 ve 551). Franktin'de Tanrıçanın adı ideografik olarak DHIPATU suretinde yazılmıştır (bk. res. 1, üst-sağ). Yazılıkaya'daki Hepat kabartması kesin olarak tarihlendirilemediği halde —Bittel bunu M. ö. XV. yüzyıla (*Yazılıkaya*, s. 144) maleder— Fraktin'deki Hepat tasvirinin Hattuşil III'ün saltanat devrine, yani M. ö. XIII. yüzyılın ilk yarısına ait bulunması icap eder.

Bundan başka Halep menşeli olup Büyük Hitit devleti zamanına ait bulunan ve üzerinde DHe-pa-SARU+ma'ya vakfından bahsedilen bir yazıt (krş. res. 1 orta-sağ; okunuşu için bk. H. Th. Bossert : *Ein hethitihisches Königssiegel*, 1944, s. 258) sahib bulunmaktayız (J. Gelb. *Hittite Hieroglyphic Monuments*, 1939, lev. I, No. 2; lev. II, No. 2.) Bu yazıtın kesin bir surette tarihlendirilmesi henüz mümkün değildir; çünkü gerek kendisini Halapa kralı olarak gösteren yazıt sahibinin ve gerek babasının adı kat'î surette okunamamaktadır. Bundan başka Büyük Hitit devleti zamanına ait Hitit hiyeroglifleriyle vücutte getirilen ve "Hepa" ile teşkil edilmiş olan diğer iki Hur kadın ismini de bu arada zikredebiliriz; bunların her ikisi de büyük kraliçe adlarıdır: Da-nu-he-pa ve Pu-tu-he-pa (krş. res. 1, üst-sağ).

M. ö. I. bin yılına ait Darende menşeli yalnız bir tane oturan Hepat tasviri mevcuttur (bk. Bossert : *Altanatolien*, res. 781); bu Hepat tasviri, devrini henüz kesin olarak tayin edemediğimiz bir Malatya kralı tarafından (tarihlendirilme için bk. Bossert : *Zur*

Chronologie der Skulpturen von Malatya, Felsefe Arkivi II, 1947, res. 16) vakfedilmiştir. Tanrıçaya ait Hitit hiyeroğlif yazıtı şöyledir : DĦi-pa-tu URU-me-na-li (=şehre ait olan Hēpatu, şehirli Hēpatu). Bu şehirle hangi şehrin kastedildiğini, kabartmanın arka yüzünde bulunan yazıttan anlamaktayız ; buradaki şehir adını "Tu-ma-n-aURU" suretinde okumaktayım (krş. res. 1 orta-sol).

Gürün menşeli olup yine bir Malatya kralı tarafından vücade getirilen bir Geç-Hitit kaya yazıtının bir yerinde Tanrıçanın adını GAL DĦi-pa-tu-s (=Büyük Tanrıça Hīpatu), diğer bir yerinde de GAL DĦi-pa-tu (=Büyük Tanrıça Hīpatu) şeklinde iki defa görmekteyiz (krş. res. 1 üst-sol). Bu yazıt ta henüz kesin olarak tarihlendirilememektedir.

Assur menşeli olup Hitit hiyeroğlifleriyle vücade getirilen kurşun mektuplarda görülen ve muhtelif surette tefsir edilebilen bir ibare Hēpat meselesiyle daha uzak bir münasebet arzeder (krş. res. 1 alt), ibare şudur: ħi-pa+t-wa-na-ħa-wa-ī DUMU-na-n KASKAL-wa-n-a (=çocuğu bize Hīpatwana'ya gönder). Böyle bir halde ilk kelime, dativ-lokativ-singularis halinde bulunup yukarıda zikredilen Hāpatwaniyaş şehir adına form bakımından uyabilen bir şehir adı olabilir. Fakat bunun aksine ilk kelime akkusativ sigularis halinde olup ta "n-eki", "ħa" 'dan evvel zail olmuş ise, bu takdirde bir şahıs adı olabilir, tercümesi : "Hēpatwanas'ı, çocuğu bize gönder". Diğer taraftan "Hīpat'a ait çocuğu bize gönder" şeklindeki bir tercüme de imkânsız değildir. Aidiyete delâlet eden "-wana-" elemanı hiç şüphesiz coğrafî isimlerden malûmumuzdur. "Diken" işareti hem "d/t" hem de "r" ve "s" olarak okunabileceğinden dolayı, bahis konusu olan bu ilk kelimenin kurşun mektuplarda Hēpat ile ilgili yegâne kelime olup olmayacağı hususu gayri kat'î bir mahiyet arzemektedir.

Fraktin'deki Hīpatu adının ideografik olarak yazıldığı ispata muhtaç bir keyfiyettir; bu ispat yalnız Meriggi No. 212'de görülen "-ħi" işaretinin, HİPATU ideografik kıymetinden akrofonik bir şekilde kazanılması suretiyle yapılmamalıdır. Bu hiyeroğlifin "ħi/hē" hece kıymetine sahip olmasında hiç şüphe yoktur; böyle bir kıymeti haiz bulunduğu Hama kralı Urħilina adında görülmesiyle (krş. Oriental. Literaturzeitung XXXVI, 1933, sūt. 85-86) ve aynı surette gerek Hēpatu isminde ve gerek başka kelimelerde işaretimizin Meriggi No. 191'deki "ħa/hē/ħi" işaretiyle değişik olarak kullanıl-

masiyle anlaşılmaktadır. “Hepa” ile teşkil edilmiş isimlerden birini taşıyan bilhassa Putuḥepa adının nazarı dikkate alınması ve Hur İstar-rahibi Pentipšarri'nin Lawazantiyaş'lı olması Hepat için özel bir tebciye delâlet ettiğini gerektirdiğine dair mühim bir kanaat ise de HIPATU'nun ideografik yazılışını ispata kâfi değildir. Putuḥepa'nın yukarıda gördüğümüz veçhile, Hepat kültü için meşhur şehirlerden biri olan Kummanni'li olması ve o zamanlar Kizzuwatna ülkesine ait bulunan bu kült şehrinin Saros (Seyhan) kıyısındaki Komana ile aynı olması keyfiyetinin kabulü bana çok daha mühim görülmektedir; Saros kıyısındaki Komana'nın Malatya Geç-Hitit prensliğine yakın olduğu, Malatya'da da Hepat kültürünün M. ö. I. bin yılında yaşadığı malûm bulunmakta, yani bu kültürün orada bu tarihten çok daha evvel tavattun etmiş olması gerektiği anlaşılmaktadır. Boğazköy metinlerinden, Şuppiluliuma'nın Kummanni'li Hepat'ın bayramını tesit etmek istediğini fakat buna mâni çıktığını ve bu sebepten de oğlu Muršiliş II'nin babası tarafından Kummanni'ye arzu edilen haç seferine giriştiği malûmumuzdur (krş. A. Götzte : Kizzuwatna 1940, s. 9 v.dd., müellif eserinde bu konuyu ilgilendiren diğer metinlerden de faydalanmıştır). Kumanni şehrinin sada bakımından antik Komana şehri ile aynı addedilmesi hususundaki deliller Götzte tarafından teferruatlı bir şekilde verilmiş ve diğer bilginlerce de kabul olunmuştur (res. 4'deki haritamıza bk. ,harita J. Garstang : Liverpool Annals.... XXVIII, lev. II'ye göredir). Bu vesile ile Götzte'ye hak verdiğimi ve kendisi tarafından yapılan teşhisin doğruluğunu —Hitit hiyeroğlif metinlerinden diğer bir delili ele alarak— ilâve edeyim. Malatya kralı Sulumal'ın kendilerine libasyon yaptığı Fırtına Tanrıları iki şehre göre isim almaktadırlar : bunlardan biri Malatya şehrinin Fırtına Tanrısıdır, (krş. Bossert : Altanatolien, res. 777), ikincisi de ideografik yazılışı “kap” şeklinde olan ve daha sonraki yazıtta da (krş. Bossert : Altanatolien, res. 779, ayrıca buradaki res. 2'ye bk., orta) “da-de-di” gibi fonetik komplemetle yazılan bir şehrin Fırtına Tanrısıdır. Fırtına Tanrısının Malatya prensliğinde, Malatya'dan başka bilhassa meşhur bir kült yeri daha vardır. Maalesef bu şehir adını şimdiye kadar okuyamıyorduk. Güterbock aynı şehir adının Karahöyük'de bulunan ve yine Fırtına Tanrısına ithaf edilen yazıtın hemen her satırında geçtiğini farketmiş (krş. T. Özgüç : Ausgrabungen in Karahöyük 1949, s. 102) ve fakat Karahöyük yazıtında Malatya'dakinden ayrılan yazılış şeklinin izahını yapama-

muştu (bk. res. 2, üst). Karahöyük, Elbistan'dan Malatya ve Gürün'e giden yolların 10 km. kuzeyindedir. Sahibi bir Malatya kıralı olan Izgın Hitit hiyeroğlif yazıtı ise Karahöyük'ün yalnız 5 km. güneyindedir; bu itibarla Karahöyük Malatya ülkesi içerisinde bulunuyor demektir. Hâfirlar yazıtı M. ö. 1200'den biraz sonraki bir devre ait kılmaktadırlar; yazı tarihi sebeplerine dayanarak Güterbock da bu tarihlendirmeyi kabul etmektedir (ayn. esr. s. 103). Bir defa, Güterbock tarafından tanınamıyan Karahöyük yazıtının sahibi, yazıtın ilk satırının sonunda olup Arma-si-da adını taşımaktadır. Bu isim, aynı şahıs olmasa bile, hem çivi yazısı (KUB XXIII 91, 36 *IDSIN-LÚ*; IBOT II 131 ö.y. 7 : *Ar-ma-LÚ*) hem de Hitit hiyeroğlif metinlerinde (krş. Güterbock : Siegel aus Boğazköy II, 44-46; M XL 8 a Arma-LÚ-i) görülüp çevri-yazısı S. Alp tarafından doğru olarak yapılmıştır (bk. Zur Lesung von manchen Personnamen 1950, s. 29). Arma-sida (=Ay Tanrısının adamı) Hurca olmayıp hiyeroğlif hititçesidir. Buna mukabil Karahöyük yazıtının ikinci satırında bulunan büyük kiral adının —eğer okuyuşum doğru ise— Hurca olduğu anlaşılmaktadır : A + ri-U=Ar(i)teşup (krş. Nuzi Personal Names 2943, s. 203). Karahöyük yazıtında ideogramı kap şeklinde olan şehir adı ülke determinatifini havidir; bundan başka “-ta-di/da-de” şeklinde iki fonetik komplementi de vardır. Hiyeroğlif Hititçesindeki “ta”, çivi yazısı Hititçesindeki “za”ya tekabül ettiğinden dolayı, Boğazköy metinlerinde öyle bir ülke veya şehir adı aramalıyız ki sonu “-za(n)ti” ile nihayet bulsun. Götze, Putuhepa'nın babasının neşet etmiş olduğu Lawazantiya şehrinin, Kummanni şehrinden pek fazla uzakta olmadığını doğru bir surette farketmişti (bk. Kizzuwatna, s. 71). Kültepe metinlerinde bu isim Luhuzatia (ve Luḫuzutia, krş. E. Bilgiç : Belleten X 1946, s. 419; F. J. Stephens : Old Assyrian Letters and Business Documents 1944, No. 147 ö.y. 14'te keza [Luḫ]azatia şeklini farketmekteyim). Eski Hitit devleti zamanına ait bir Boğazköy metninde de aynı ad Luḫuzzantiya, daha sonraki metinlerde ise Lawazantiya şekilde görülür (KUB VI 46 II 42 : URULa-u-wa-za-ti-ya; KUB VI 45 I 77 : URULa-u-wa-za-an-ti-ya; KUB VII 20 ö.y. 5 : URULa-wa-az-za-an-ti-ya). Buna göre bu mahal adının dil bakımından tekâmülü şu suretle tespit edilebilir : Luḫuwaza(n)tiya > Lāḫuwaza(n)tiya > Lauwzan(n)tiya > Lawaza(n)tiya. Hiyeroğlif Hititçesinde ise eski “u” sadası “a”ya tahavvül edebilir ve “ḫ”da kaybolabilir. Çivi yazısı Hititçesinde *lahḫu-* (*lahḫuwa-*)

“boşaltma kabı” anlamına gelip *!aḫu(wa)-* (=mayiat boşaltmak) fiilinden müştaktır. Binaenaleyh Karahöyük'teki şehir adının çevri yazısını “La-(ḫu)-wa-ta-ⁿdi” suretinde yapmakta hiç şüphe yoktur.

Bu vesile ile, Karahöyük yazıtının onuncu satırında Lawazantiya ülke adından sonra üç şehir isminin görüldüğüne (3 URU-mena-i) de işaret edelim; bunlardan birincisini “Le-ka + ra-maURU” olarak okumaktayız (krş. res. 2 son satır). Bu şehirle, Boğazköy metinlerinde adı geçen ve Forrer, Götze, Garstang ve bşk. tarafından bu günkü Gürün ile bir tutulan Tagarama veya Tegarama şehri kastedilmektedir (bk. res. 4, harita). Tilgarimu şeklinde olan Assurca şeklinin gösterdiğine göre, bu yer adı kendisine has bir “-t!” sadası ile başlamakta, yani ihtimal Tlegarama ismini taşımakta idi. Tev-rattan aynı mahal adı bize Togarma suretinde intikal etmektedir (krş. Fr. Schmidtke : Die Japhetiten der biblischen Völkertafel 1926, s. 49-53, burada Tegarama'nın tarihine dair diğer bibliyoğrafya mevcuttur).

Karahöyük'te, Malatya'da da olduğu gibi, Lawazantiya şehrinin Fırtına Tanrısı tebcil edilmekte idi; binaenaleyh bu ülke veya şehrin Melitene'de bulunması icap etmektedir. Bu itibarla Garstang'ın haritasında yapılan lokalizasyon aşağı yukarı doğrudur (krş. res. 4). Hattuşil III'ün hem kayın pederi hem de zevcesi, sonraları Malatya'ya ait olan yahut Malatya'dan uzak bulunmayan bir şehirden neşet etmektedirler; M. ö. II. ve I. bin yılında Hapat bu bölgede tebcil edilmekte, binaenaleyh Fraktin tasvirinde Putuḫepa büyük bir ihtimalle Tanrıça Hapat'a libasyon yapmaktadır.

Bu vesile ile, kap ideogramına esas teşkil eden kulplu sürahinin kullanılmasına dair bir kaç müşahedemizi de ilâve edebiliriz. Homeros dahi bu kap şeklini tanımakta, ona *πρόχοος* adını vermekte ve bununla şarabı yahut zemin üzerinde duran bir teknede toplanan el ve ayak yıkama suyunu boşaltmak için kullanılan ibriği kastetmektedir. Daha sonraki devirlerde *πρόχοος*, *πρόχους*, *προχολς* aynı surette akıt boşaltma kabı yani bir su testisi yahut şarap sürahisini olarak tanınmaktadır. İşte bizim kap şeklimiz de Geç-Hitit devrinde aynı maksada yaramakta idi. Malatya kabartmalarında libasyon için ayaklı ve kulplu bir ibrik kullanılmakta ve ibriğin muhteviyatı da yerdeki iki kulplu bir kaba boşaltılmaktadır (krş. L. Delaporte : Arslantepe I 1940, lev. XXV). Kargamış ve Darende menşeli diğer libasyon ibriklerini E. Akurgal bir araya toplamıştır (bk. Remarques

Yazılıkaya 43	Fraktin	G.Ş.I 30-36,42
Gürün A4, B6	Gürün B1	G.Ş.I 49-51
Darende HHM xxxiv 18A		HHMI 2,1
HHM 18,43		
e Rs 60-63		

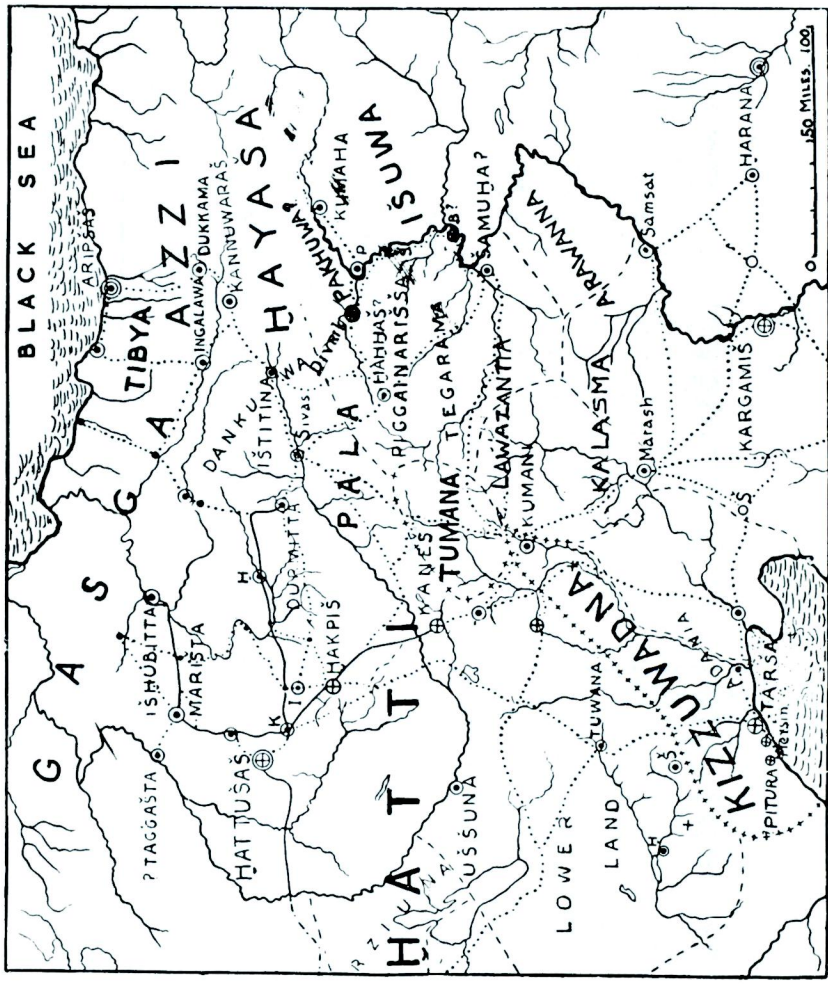
Res. 1 — Abb. 1

Karahöyük 1,3,6-11
Malatya (Bossert 772)
Karahöyük 10

Res. 2 — Abb. 2

mjs-t

Res. 3 — Abb. 3

Res. 4 — Abb. 4

stylistiques sur les reliefs de Malatya 1946 ,s. 52-55). Tek kulplu bilhassa güzel iki ibrik Karatepe'deki "ziyafet sahnesi" kabartmasında (krş. Karatepe Kazıları 1950, res. 59) kiralın arkasında bulunan küçük bir masa üzerinde yayvan bir tepsi içinde tasvir edilmiştir. Yelpaze sallıyan bir şahıs, şarap yahut yıkanma suyunu ihtiva eden bu kaplardan birinin kulpunu tutmaktadır. Boğazköy metinlerinde *arrummaš laḫḫū-* (su ibriği) tâbiri, "*laḫḫū-*" kabının vücut temizliği yani vücudun hariç aksamının nezafeti için kullanıldığını göstermektedir (krş. W. Couvreur : De hettitische H 1937, s. 192). Couvreur tarafından (ayn. esr. s, 57) Hrozný'ye göre mahaz vermeden kaydedilen *lāḫu* (=pithos) kelimesi ise yanlış bir okunuşa dayanıp böyle bir kelime mevcut dahi değildir (krş. B. Hrozný : Les Inscriptions Hittites hiéroglyphiques II, 1934, s. 140, not 4).

Fraktin'de ideogram olarak kullanılan "ḫi-" işareti eğer "HI-PATU" kıymetini haiz ise, işaretin tasvir ettiği maddenin de "ḫi-patu" adını taşıması iktiza eder. Yani bu maddeyi teşhis etmek bahis konumuz oluyor demektir. Şark memleketlerinde uzun müddet kalan herkes bu maddeyi görmüş olmalıdır. Bu madde, günlük iâşeye ait olup ciğerci dükkânlarında sıra sıra asılarak satışı arzedilen koyun ciğeridir. Bu müşahedemiz, Mısır yazısında, karaciğer determinatifinin işaretimize benzemesi ile de teyit edilir; bu hiyeroğlif işareti (mjs. t [=karaciğer]) Eski İmparatorluk devrinden itibaren metinlerde görülür (krş. res. 3). Koyun ciğeri iki faslı olup Hitit ve Mısır hiyeroğliflerinde görüldüğü ve hattâ Hitit (KUB IV 72-75), Mezopotamya (Br. Meissner : Babylonien und Assyrien II 1925, lev. resmi 40) ve Etrüsk (C. O. Thulin : Die etruskische Disciplin II 1906, s. 17, ve lev. I res. 1-3) ciğer modellerinde de müşahede edildiği veçhile aşağı yukarı fasulye şeklindedir. Hitit ve Mısır karaciğer hiyeroğliflerinden malûmattar olmaksızın J. Sundwall, Knossos tabletçiklerinde bir karaciğer işareti tesbit etmişti, maamafih bu Knossos işaretinde —şayet karaciğer kastedilmiş ise—, karaciğer modellerinde eksik olmıyan *lobus pyramidalis* gösterilmiştir (krş. Hepatoskopie in knossischen Taefehen, Archiv Orientalni XVII 1949, s. 388-390). Mısır karaciğer hiyeroğlifinin bir varyantında da âdetâ anatomik bir hususiyet olarak bu yükseklik tebarüz ettirilmiştir (krş. M. E. Chassinat : Catalogue des signes hiéroglyphiques 1907, s. 30, No. 1142), maamafih bu hiyeroğlifin şekli pek gayri vâzıhtır.

Eğer hiyeroğlif Hititçesinde ḫipat(u) yahut ḫipat(a) karaciğer

anlamına geliyorsa bu takdirde Hindo-Avrupa dillerinden malûm olan karaciğer kelimesi bahis konusu oluyor demektir ki bu meyanda hiyeroğlif Hititçesine en yakın olarak Yunancadaki *ήπατ* (= karaciğer) kökü gelmektedir. Bu tesbit bana dil tarihi bakımından son derece mühim görünmektedir; bununla beraber daha başka neticelerin çıkarılması keyfiyetini mukayeseli dil araştırmalarına bırakmalıyım. Hiyeroğlif Hititleri kendi karaciğer kelimeleriyle tesadüfen aynı olan Tanrıça *Ḫepat* adını karaciğer ideogramı ile yazmışlardır. Bu misalde, Hiyeroğlif-Hititlerinin büyük bir ihtimalle yabancı Tanrı adlarını ideografik olarak ifade ettiklerine şahit olmaktadır. Bu itibarla Hitit hiyeroğlif yazısının keşfinin Hurlara atfedilmesinin buradaki tesbitimizin neticelerine göre imkânsız olduğunu söylemeliyiz. Hur Tanrıçasının adı Hurcada Hindo-Avrupa karaciğer kelimesi ile ifade edilemez ! Hiyeroğlif Hititçesindeki *ḫipat* (= karaciğer) kelimesinin Samî dillerde müşterek olan k-b-d (= karaciğer) kelimesiyle (Akkadca : kabattu, kabittu, kabîtu; Batı Samî dillerinde başka lisanlardan girme bir kelime olarak : kabidu, kaibdu; İbranca : kated; Arapça : kebed v.s.) aynı sadada olmasının bu hususta her halde hiç bir rolü yoktur.

Anadolu'da kavimler muhacereti için Tanrıça Hipta'nın Lydia, ve Karia'da görülmesi (krş. Bossert : Ein hethitisches Königssiegel 1944, s. 116-119) dikkat çekici ve neticeler çıkartıcı mahiyet arzeder; maamafih bu mesele mevzuumuzun dışına taşan araştırmaları zarurî kılmaktadır. Hitit hiyeroğlif metinleri dolayısıyla diğer Hur Tanrılarının yayılmalarının incelenmesi konusu da yine burada bizi ilgilendirmemektedir.

Istanbul, Mayıs 1951